

ELEKTRONIKUS KRITIKAI KIADÁSOK A KLASSZIKUS MAGYAR IRODALOMBAN

Bodrogi Ferenc Máté

egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
bodrogi.ferenc@arts.unideb.hu

A keretek

A régi, a modern és a klasszikus magyar irodalom korszakát kutató szakmai közösségekben már jó ideje megfogalmazódott az elektronikus vagy hálózati kritikai kiadások megindításának igénye. Az eddigi eredmények korszakonként, sőt kutatócsoportonként eltérőek, de egytől egyig ígéretesek. A klasszikus magyar irodalomról elektronikus szövegkiadások egyik, a visszajelzések szerint is kivételes megvalósulása egy több intézményt egyesítő textológiai szövetség eredménye.

Az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport 2007 óta konzorciumi formában, a debreceni, budapesti és szegedi társtanszékek, intézetek együttműködésében végzi kutatási programját, melyben a hagyományos papíralapú kiadások készítése mellett kitüntetett szerepet kap az elektronikus kritikai kiadások fejlesztése is.

A tudományos igényű alternatív szövegfeldolgozási módok szükségességére a már meglévő hagyományos Csokonai-kiadássorozat által kirajzolódó problémák mellett Kazinczy fennmaradó írásainak „kezelhetetlensége” irányította a figyelmet. A vonatkozó életművet ugyanis voltaképpen lehetetlen papíralapon kiadni, mert hatalmas: többek

között hatezer levelet tartalmaz, de a kéziratok archivált állománya maga is több mint 140 ezer fotó. Kazinczy számos művének akár tíz vagy még több szövegváltozata is van, ezt a „szövegdsungelt” pedig kizárólag egyfajta számítógépes támogatású textológiai munka képes uralni, ez viszont alkalmas arra is, hogy egyazon felületen kezelje az anyag egészét.

A feladatvállalások közül késznek mondható a *Magyar Museum* és az *Orpheus* című korabeli folyóiratoknak, Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészetének, valamint Gyöngyössi János műveinek elektronikus edíciója. Kazinczy Ferenc és Csokonai teljességre törekvő életművének, illetve Szerdahelyi György Alajos esztétikai írásainak számítógépes feldolgozása pedig folyamatban van. Batsányi János, Kölcsey Ferenc, Ungvárnémeti Tóth László, Aranka György, Versegly Ferenc, Ráday Gedeon, Berzsenyi Dániel, Rummy Károly György levelezésének elektronikus adaptációja ezek mellett szintén túl van az előkészítés fázisain. A konzorciumi projektek legintegratívabb eleme éppen ez utóbbi, vagyis egy folyamatosan bővülő 18–19. századi írói levelezéspotál létrehozása, mely egyesíti, olvashatóvá és kutathatóvá teszi a vonatkozó szövegtöredékeket, *online* elérhetőséggel, TEI-XML-alapú szövegjelöléssel, több-

féle szövegkeresési, szöveg megjelenítési és összeolvasási lehetőséggel. A továbbiakban már elkészült és még folyamatban lévő elektronikus kiadásaink működési elveinek, illetve alapstruktúráinak ismertetésére kerül sor.

A hagyományos alapelvek meghaladása: rendezőfogalmak

A klasszikus kritikai szövegkiadások két fő elve az utolsó hiteles szerzői kézirat (*ultima manus*), illetve az ennek nyomán megállapított *alapszöveg* elsődlegessége. Törekvéseink felfogásmódját ezzel szemben a több évtizede a nemzetközi textológiai fejleményeket is markánsan befolyásoló, a hagyományos megoldásokat számos tekintetben meghaladó „új” szövegkritikai elmélet, az ún. *genetikus kritika* határozza meg. A szöveggenetika a változatokban testet öltő szerzői szövegvariánsok mindegyikét egyenrangúként kezeli, nem dolgozik tehát egy idealizált és utólagosan megmunkált különálló, felettes változattal. Az írásfolyamat alakulása érdekli, melynek minden pontját ugyanolyan érvénnyel figyeli, s igyekszik megjeleníteni. Vagyis a közlés alapegysége immár nem a mindenkor nagybetűs *Mű*, nincs tehát egy kitüntetett ideális – vagy azzá tett – *főszöveg*. Ekkor ugyanis tudhatóan az a bizonyos *Mű* rendel magához a különböző egyéb alárendelt szövegvariánsokat, olykor éppen azok ötvözetéből alakulva ki. Ennek inverzeként az új felfogásmódban a *szövegforrások* kerülnek előtérbe, vagyis a konkrét fizikai léttel bíró, kézzel fogható kéziratos vagy nyomtatott dokumentumok, s a *Mű* mint olyan ekkor az egymással valamilyen módon kapcsolatban álló, szövegforrások által hordozott szövegváltozatok összességként jelenik meg.

Minden szövegforrás megőriz egy vagy több *szövegállapotot* annak megfelelően, hogy

egy vagy több alkotási fázist tükröz-e (például az a barna tintás, megsárgult Kazinczy-kézirat mint szövegforrás, amin egy 1817-ben leírt vers olvasható 1819-es kék javításokkal, két szövegállapotot őriz). Több különböző, de egymással szövegszerűen összefüggő szövegforrás szövegállapotai (vagyis például az előbb említett kézirat szöveg, illetve egy csinosan nyomtatott kötetben megjelenő későbbi variánsa) összevethetőek, s ennek során egyezőnek vagy különbözőnek minősülhetnek. Az eltérőnek minősített szövegállapotok *szövegváltozatokat* képeznek, egyező vagy nagyon hasonló szövegállapotúnak minősített szövegforrások pedig *társszövegforrások*. A szövegváltozatok együttese adja a *szövegidentitást*, e ponton látszólag közel kerülve a hagyományos *Mű* fogalmához. Ám ez a fajta identitás itt mindig egyszerre több szövegvariánst feltételez, a különböző, de egymással szövegszerű kapcsolatban álló változatok összességét. A szövegidentitás ezzel együtt egy vers, beszéd vagy útleírás alakulástörténetének egészét is jelentő, azt őrző alapfogalom.

Ebben a hangsúlyosan szövegforrás-alapú, vagyis szöveghordozó-orientált rendszerben láthatóan mindenféle *főszöveggé* nyszer megszűnik, annál is inkább, mivel egy elektronikus felület alkalmas az összes lehetséges forrás kezelésére és megjelenítésére, hiszen a hagyományos papíralapú terjedelmi, könyvészeti korlátok ekkor értelemszerűen kiiktatódnak.

A szövegforrásoknak három szövegfeldolgozási, szöveg megjelenítési módja alakult ki, részben hazai tesztelések, részben külföldi minták nyomán. A *kritikai szöveg* az alapjául szolgáló szövegforrás betűhű átírását és szövegkritikai feldolgozását jelenti, a szerzői javítások regisztrálásán túl beleépítve és felugró ablakokban láthatóvá téve a sajtó alá rendező által szükségesnek ítélt javítások, szövegkriti-

kai megjegyzések (például: olvashatatlanság, bizonytalan olvasat) jelzését is. Az *olvasószöveg*, szinkronban a nemzetközi trendekkel (lásd *reading text*) egy szövegforrás kritikai feldolgozásán alapuló, tehát javított, egyebek mellett például egyértelmű sajtóhibáktól megtisztított, olvasóbarát állapotát jelenti: tehát amely szövegkritikai jegyzeteket már nem tartalmaz, hiszen azok előzetesen beleépültek, e helyett ugyanakkor a sajtó alá rendező olvasást könnyítő művelődéstörténeti, életrajzi, nyelvi és tárgyi magyarázó jegyzeteit nyújtja, felugró ablakok segítségével. A *genetikus szöveg* a szövegidentitás megtestesülése, mely az azt megképező szövegforrások kritikai szövegeinek összevető olvasására kínál lehetőséget, táblázatos formában egymás mellé rendezve azokat. A genetikus ábrázolás segítségével plasztikusan láthatóvá válik egy adott szövegidentitás (epigramma, emlékbeszéd) változása az időben, vagy, hogy átalakulásait milyen médiumok hordozzák (piszkozat, verstisztázati füzet, gyűjteményes kötet).

*Az informativitás ergonomizálása:
a szövegforrás-navigátor*

A *szövegforrás-navigátor*, a hagyományos *Műcím* szimbolikus és konkrét meghaladása-ként egyfajta hálózati csomópont, mely kapcsolótáblaként funkcionál. Minden szövegforrás élén egy ilyen táblázatos navigátor áll, melyben megtalálhatóak a forrásra vonatkozó legfontosabb adatok és a hozzá kapcsolódó linkek.

Oszlopaiban az adott szövegforrásnak a szövegidentitáshoz tartozó további forrásokkal való viszonyrendszere rajzolódik ki, tehát hogy vannak-e szövegváltozatai, társszövegváltozatai. Tartalmazza az adott forrás címét, kéziratári jelzetét vagy könyvészeti adatait. Rögzíti a források típusára (nyomtatott, kéz-

iratos), jellegére (önálló, csoportos) és keletkezési idejére vonatkozó tudnivalókat. Itt lehet váltani a kritikai és az olvasószöveg, illetve a genetikus szöveg között, s innen érhetőek el a forráshoz tartozó magyarázó jegyzetek, valamint a számítógépen megjeleníthető összes kapcsolódó szövegek is. A navigátor biztosítja tehát az összefüggések folyamatos láthatóságát, például egy magyar fordítás eredeti német forrásszövegének, esetleg e forrásszöveg modern kritikai kiadásának vagy az egykori, e magyar fordítást tartalmazó nyomtatvány archivált változatának elérését.

A *szövegidentitás-navigátor* abban különbözik a szövegforrás-navigátortól, hogy nem jelöl ki viszonyítási pontot, amelyhez képest a többi forrás egyezőnek vagy eltérőnek minősül, hanem a források viszonyait egymáshoz képest mellérendelten ábrázolja. A források egymás melletti táblázatos sorrendjét az időrend, vagyis az alakulástörténet határozza meg. Ehhez is társulnak magyarázó jegyzetek.

*Az olvasási kötöttségek felszabadítása:
a belépési profilok*

A papíralapú edíciókat értelemszerűen a linearitás rendje szervezi, hasonló kötöttségekkel egy hálózatos kiadásnak azonban nem kell számolnia. A könyvalapú hagyományos kiadási szerkezet helyét ezekben az elektronikus szövegkiadásokban a *belépési profilok* veszik át, amelyek olvasási ajánlatokat, adott szövegforrásokhoz vezető különféle elérési utakat kínálnak fel. Ezek között az olvasó szabadon választhat egy-egy vers, versciklus, kötet vagy éppen kéziratcsomó eléréséhez. Olyan befordítási lehetőségek tehát ezek, amelyek közül a felhasználó maga választhatja ki a számára éppen megfelelőt, hogy úgy és olyan rendben táruljon fel előtte egy-egy anyag vagy akár egy egész életmű, ahogyan éppen szeretné.

Az egyvonalúság helyébe mindezáltal a hálózatosság lép, melyben az olvasás szabadsági fokainak megsokszorozásaként csupán döntés kérdése, hogy egy Kazinczy- vagy Csokonai-életmű kronológiai, alfabetikus, műnemi-műfaji logika, vagy kéziratosság, nyomtatottság alapján listázódjék. Mindezen túl kereshetünk speciálisabb szövegegyeségekre, adott esetben fordításokra, levelekre, ciklusokra, kéziratcsomókra, illetve a papíralapú előzetes kritikai kiadások kompozícióira is. Egy adott szövegforrást (Kazinczy *Tövisék és virágok* című kötetét), avagy szövegidentitást (a változataiban megképződő, *Halotti versek* című Csokonai-költeményt) hagyományosan beírható szókereséssel is megtalálhatunk.

A belépési profilok, lekérdezési listák segítségével pillanatok alatt láthatóvá válik például az, hogy milyen az adott író alkotásainak műnemi összképe, hogy adott időszakban milyen más írásai veszik körbe egy-egy versét, hogy mely periódusai látszanak termékenyebbek, de egyszerűen feltérképezhetővé válnak levelezőpartnerei is. Ezáltal egész alkotói világok, kapcsolati rendszerek láthatóak át az eddigi hasonló kutatások teljesítési idejének töredéke alatt. Mindez ráadásul kiváló terepe lehet a hálózatkutatásnak, pontosabban a manapság igen nagy presztízsű hálózatos modellezésnek is.

A közös agy és közös memória: az adatbázis

A belépési profilok az azok alapegységét jelentő szövegforrások adatbázisára épülnek, pontosabban az adatbázis elemeinek metaadataira. E metaadatok (szerző, cím, évszám, dátum, fordítás forrása, levélcímzett stb.) hívják be a szövegforrás-navigátor adatait is. Az illető adatbázis – mely külön honlapon található, és idővel a nagyközönség számára is elérhető lesz – ezeken túl az olvasószövegek

teljes jegyzetanyagát is tartalmazza előre definiált kategóriákba rendezve. Ilyen például a mitológiai nevek, személynevek, rövidítések, helyek, hivatkozott olvasmányok halmaza, melyeket a kutatócsoport együttesen gondoz és fejleszt, már most több ezres tételben. Ez a munkafelület tehát a szövegkiadások közös szolgáltató háttérére, közös „agy” és „memóriájára”.

Az adatbázis integratív, vagyis a különböző, de ennek hátterén készült szövegkiadási portálokat összekapcsoló jellegének köszönhető többek között az is, hogy egy-egy hivatkozott olvasmány (Horatius *Ars poeticája*), toposz (az állam hajója) vagy bármely motívum előfordulási gyakorisága, illetve cirkulálása a korszak kiadott szövegei között minden további nélkül utánkövethető és elemezhető. Egyebek mellett e téren sűrűsödhet leginkább az a fajta így és csak így elérhető többlettudás, amely a konzorcium által kifejlesztett program és koncepció legjelentősebb hazai újdonságaként tartható számon.

Lezárásképpen: a levelezéspotálról

Miképpen a Csokonai- vagy Kazinczy-portál nem műközpontú, hanem szövegforrásközpontú, úgy nagyban formálódó levelezéspotálunk sem szerzőközpontú, hanem *kapcsolatközpontú*. Ez azt jelenti, hogy a program nem hierarchizál: Bek Pál tíznél kevesebb, Aranka György 1300, Batsányi 1500, Csokonai 330 vagy éppen Kazinczy a maga hatezer fennmaradt levelével ugyanolyan súlyú rendszer-tényezőnek számít. A menü által a teljes szövegű keresés mellett böngészhetünk levélírók és címzettek, levélváltások, napra pontos kronológia vagy akár a keltezés helye szerint. Ez utóbbiak adatait a jövőben térképre is vetítjük. Kutakodhatunk azonban nyomtatottság és kéziratosság, vagy akár saját szerzői

gyűjtemények szerint is (utóbbinak például Kazinczynál van jelentősége, a *Glottomchusok* című nyelvújítási levelezésgyűjtemény formájában). A bevezetőben említett szerzőlista alapján is látható, hogy ha a tervek megvalósulnak, az páratlan mennyiségű, sőt reprezentatív levelezésmagyart jelent majd a klasszikus magyar irodalom korszakát illetően, melyben a toposzok, olvasmányok áramlását, a kirajzolódó kapcsolatok mintázatát, egy-egy korabeli jelentős esemény levélíróktól függő alternatív leírásait vagy a térkép által megjelenített vizualizált összefüggéseket ugyanúgy könnyedén analizálhatjuk.

A közeljövőben a konzorciumi együttműködés révén már nem csupán egy-egy életmű tárulhat fel előttünk úgy, ahogy eddig még soha, hanem egy teljes korszak világába nyertünk majd mélyreható szakmai betekintést, ha úgy tetszik, egy okostelefonnal is.

A vállalkozás technikai maradandóságát a nemzetközi szabványnak számító TEI-XML-alapú jelölőnyelvi kódolás, illetve a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár szervere biztosítja. A kezelőprogram megalkotása és folyamatos fejlesztése a kutatócsoport informatikus Nyitrai Nóra érdeme, miként

IRODALOM

Debreczeni Attila (2012): [Módszertani bevezető]. In: Debreczeni Attila: *Csokonai költői életművének kronológiai rendje (Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Pótkötet)*. Akadémiai–Debreceni Egyetemi, Budapest–Debrecen, 13–34.

az is, hogy a szövegkiadói munkát számos innovatív megoldással – a kódolási fázist például általánosan használt grafikus felületek adaptálásával – optimalizálta.

Olyan szakembergárda és olyan keretfeltételek alakultak ki az évek során, melyek okot adnak bízni a nagyívű tervek tényleges megvalósításában. Voltak idők, amikor egy-egy munkamegbeszélés során informatikusunk és projektvezetőnk, Debreczeni Attila sokszor vetettek borús tekinteteket egymásra. Azóta derűsebbek az arckifejezések, a folyton előkerülő újabb és újabb problémák ellenére is. Ezek a nagyon is emberi, hús-vér „kódok” pedig még mindig sokkal inkább szavatolnak bármiért is, mint az egyébként igencsak üdvözlendő jelölőnyelvek.

A cikk az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült (vezető Debreczeni Attila), és az OTKA (K K108831) támogatásával jött létre.

Kulcsszavak: *elektronikus, kritikai kiadás, genetikus szöveg, navigátor, belépési profil, szövegforrás, hálózat*

Debreczeni Attila (2014): Kritikai kiadás papíron és képernyőn. In: Czifra M. – Szilágyi M. (szerk.): *Textológia–filológia–értelmezés. Klasszikus magyar irodalom*. Debreceni Egyetemi, Debrecen, 26–39.

Az illető elektronikus kiadások gyűjtőhelye • <http://irodalom.arts.unideb.hu/kutatas/textologia/ekiadasok.php>

FŐURAK LEVELEI, BOSZORKÁNYOK PEREI ÉS EGY ÚJONNAN ÉPÜLT ADATBÁZIS: A TÖRTÉNETI MAGÁNÉLETI KORPUSZ

Dömötör Adrienne

MTA Nyelvtudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs
domad13@gmail.com

Novák Attila

tudományos munkatárs,
MTA–PPKE Nyelvtechnológiai Kutatócsoport
novak.attila@itk.ppke.hu

Bevezetés: adat, adagyűjtés és adatbázis

A nyelvtörténeti kutatás adatigényes tudományterület: a nyelvtörténész rá van utalva a vizsgált korszakból fellelhető adatállományra (már amennyiben nyelvmemlékekkel rendelkező időszakról van szó). Az utóbbi időben a gyűjtött adatok presztízse az elméleti indítatású nyelvészeti kutatásokban is megnövekedett; gyakran elhangzik: nem helyes ellentétesnek tekinteni az elméleti és az empirikus nézőpontot, hiszen az elméletek éppen az adatokon állnak vagy buknak meg. Az adatgyűjtés népszerűségét nagyban fokozza a lehetőség, ha anélkül is elvégezhető, hogy a munkafolyamatra hosszú hónapokat kellene rászálni. Az elektronikus korpuszok segítségével a felhasználók néhány kattintással gazdag adatgyűjteményre tehetnek szert. A számítógépes technikák kínálta lehetőségek közepette megkerülhetetlen feladat tehát annak az összetett, hosszadalmas (és nem minden fázisában hálás) munkának az elvégzése, amelynek eredményeként előáll egy-egy adatbázis.

Az új adatbázis bemutatkozik

A Történeti magánéleti korpusz (URL1) a magánéleti nyelvhasználatához legközelebb

álló szövegtípusok anyagát dolgozza fel: magánleveleket és bírósági jegyzőkönyveket tartalmaz. Az élőnyelv kiemelkedően fontos terepe a nyelvtörténeti kutatásoknak, hiszen ez az a nyelvi regiszter, amelyben a nyelvi változások megindulnak. Korábbi korokat illetően azonban nyilvánvalóan korlátozott az élőnyelvi anyagok elérhetősége; ezért beszélhetünk esetünkben is csak a magánéleti nyelvhasználatához legközelebb álló forrásokról. Anyagaink az ilyen jellegű fennmaradt szövegek legkezdetétől a felvilágosodás szimbolikus indulásáig terjedő időszakból származnak. A 15. század végétől – kisszámú szöveggel – a kései ómagyar kort képviselik, a 16. század első harmadától a 18. század második harmadáig pedig bőséges anyaggal reprezentálják a középmagyar kort. A minél szélesebb körű szociolingvisztikai kutathatóság érdekében a források kiválasztásakor a változatos ságra törekedtünk: tekintetbe vettük az időbeli, földrajzi, társadalmi és nemek szerinti megoszlást. Ezeket fel is tüntetjük; a pereken az első kettőt, a leveleken pedig a továbbiakat is: a küldő és a címzett társadalmi státuszát, nemét, kettejük viszonyát és a levél keletkezési módját (saját kezű/nem saját kezű).